

EMLÉKIRAT ÉS ANEKDOTA

A XVII. és XVIII. századi memoáirodalom a széppróza fejlődésében igen gazdag, de még kellően feltáratlan terület. A hosszú ideig kéziratban maradt emlékiratokat az irodalomtörténet Európa-szerte jóval később vehette csak számításba, mint az egyéb, egyidejűleg megjelent prózai alkotásokat. Ekkor sem mutatott rá azonban kellően azokra a műfaji összefüggésekre, amelyeknek egymásra hatása folytán maradandó értékű művek születtek. A jelen tanulmány e műfaji problémakörnek nem átfogó vizsgálatát kívánja adni, hanem annak csupán egyik, de a magyar próza alakulásában különösen lényeges mozzanatát, az emlékirásból kinövő anekdotikus előadásmód történeti fejlődését tárgyalja. Az anekdota műforma a XVII—XVIII. század fordulóján még a szó eredeti jelentése szerint tölti be funkcióját: mint kiadatlan-kiadhatatlan újdonság, különös eset, érdekes történet, a való életből vett intimitás stb. kap helyet az emlékiratokban. Az anekdota századokon át nagyon hajlékony és simulékony, igen alkalmazkodó műfajnak bizonyult. Akár a nemzetközi vándoranekdota, akár az eredeti anekdota — mint a novella előképe — egyaránt különböző műfajokhoz illeszkedett, a folklórral bonyolult kölcsönhatásban olyan gazdag hagyományt mentett át, amely a modern széppróza kialakulásához — hol előbb hol utóbb — mindenütt hozzájárult.

Az európai irodalomban a memoárok szinte mindenütt az anekdotikus elemek jelenlétével jártak együtt. A francia memoárok például mind kezdetleges formáikban, mind pedig klasszikus alkotásaikban híven őrzik azt a hagyományt, hogy a közeleti, politikai cselekmények rajzát ki kell egészíteni az ember mindenféle megnyilvánulásával, s ezen belül elsősorban a magánéletek epizódjaival. Egy Tallemant des Réaux emlékiratába ékelt kitérők már a Historiettes szerzőjét jelzik; egy Pierre de l'Estoile vagy egy Blaise de Monluc munkája pedig egyenesen az emlékirat és anekdota egymásba fonódását testesíti meg; de a legnagyobbak is, mint Cardinal de Retz vagy Saint-Simon, bőven élnek ilyen betétekkel, sőt szenvedéllyel keresik kortársaik „kiadhatatlan”, intim dolgait, mégha műveiket egészében az elemző okfejtés jellemzi is. További szerzőknél, mint például Brantome abbénál már igen jellemző vonás, hogy memoárja a nemesi társaság életének anekdotikus feldolgozását adja. Bussi-Rabutin emlékirata meg éppen valóságos anekdotagyűjteménnyé válik a kor helyenként botrányos magánéletét festve. — Hasonló képet kapunk az angol memoárról is, ahol például Samuel Pepys emlékirása ugyan-csak az anekdotával élő emlékezés-prózát formálja meg. A lengyel irodalomban elég csak Jan Chryzostom Pasek kítűnő emlékiratára utalnunk, hol igen érzékeny reagálást tapasztalhatunk a mindennapos élet anekdotikus epizódjai iránt. Az orosz Avacum-életraajz anekdotikus kitérői közismertek. A cseh, a szlovák, a délszláv és a román irodalom kellően még nem kutatott anyagában sem különböző helyzettel találjuk szemben magunkat, miként illetékes kutatók erre felhívták a figyelmet.¹

¹ Az európai memoár és anekdota témához: RAYMOND QUENEAU: (Sous la direction de) Encyclopédie de la Pléiade. Histoire des littératures. III. Les mémorialistes 46.; ETIEMBLE: Le roman et la prose. 831—869. Prosateurs au XVIIIe siècle. Paris 1958. 2058. — DOBOSSY LÁSZLÓ: A francia irodalom története I. 77. 127., 287. Bp. 1963. — BAJOMI LÁZÁR ENDRE:

Más kérdés, hogy a különböző népek irodalmában az emlékirat és anekdota együttese milyen perspektívában tud alapul szolgálni a széppróza további fejlődéséhez. Mindenképpen bonyolult kérdés ez, de annyi bizonyos, hogy a polgári fejlődésben előbbre lévő nyugat-európai népeknél, ahol a reneszánsz már bizonyos mértékig beépítette az anekdotát a magas irodalomba (pl. Boccaccio, Rabelais), ott aligha lehet olyan későbbi anekdotai hatásról szólnunk, mint a közép- és kelet-európai országokban. Franciaországban például az anekdota viszonylag gyorsan átmeneti formák nélkül beépült egyrészt a maga szűkreszabott helyén a modern novella- és regényirodalomba, másrészt perifériára szorult s a marginális irodalom része lett, anekdota-gyűjteményekben határolódott el már a XVIII. század korai szakaszán. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában a reneszánsznak a szépprózában hozott gyengébb kezdeményeit egy hosszúra nyúlt refeudalizált folyamat erőteljesen visszaszorította, s csak most, a XVIII. századra érett meg a helyzet a polgári széppróza, s benne a kisepika újabb fellendüléséhez. Ebben a periódusban pedig az emlékirásból kinövő eredeti anekdotának az élőszóbeli anekdotával egyetemben még hosszabb időn keresztül fontos, előrevivő szerepe lehetett. Ezt a folyamatot tárgyaljuk a következőkben.²

1. Az emlékirat és az anekdota egysége

A XVII. századi magyar memoárirodalom a fejlődés különböző stádiumán ment keresztül. A kezdetleges műformák (naplók, beszámoló, diáriumok stb.) mellett létrejöttek a nagyobb, reprezentatív munkák is, az önéletírás, a mentség és a vallomás. Ezeknek az írásoknak kiváltó okai között elsősorban tartjuk számon, hogy a nagy történelmi eseményekben tevékenyen résztvevő ember és író a válságos idők forгатagában beszámolni kényszerül, s maga is elszámolni akar tevékenységéről az országos ügyekben játszott szerepéről. Teszi ezt esetenként hol kortársai, hol az utókor, hol pedig az isten előtti igazolás céljából. Témáját az első fokozatban döntően a történelmi látásmód, továbbá az öngazolás szándéka, az „igazsághoz” ragaszkodás határozza meg, még akkor is, ha mindez egyéni vallomás volt az életéről, s egyéni állásfoglalás volt a történelmi személyekkel és eseményekkel kapcsolatosan. A főtémától eltávolodó anekdotikus epizódokat ez a forma alig engedi meg, inkább az elemző, nagykoncepcióban rendezett próza alapvonásait formálja meg.³

Rabelais. Bp. 1959. 14–20. — GIOVANNI GETTO: La nouvelle italienne. Actes de Montauban, Toulouse 1965. 53–85. — ILLÉS ENDRE: Különvélemény az anekdotáról. Élet és irodalom 1968. 51. sz. 7. — V. V. KOZSNOV: A regény keletkezése. Moszkva 1963. 439. — FRIDLENDER szerk.: Isztorija ruszkovo romana. Moszkva 1962. — V. SKLOVSKIJ: A széppróza. Bp. 1963. — A. N. VESZELOVSKIJ: Boccaccio környezete és kortársai. V. Moszkva 1882. — KOVÁCS ENDRE: A lengyel irodalom története. Bp. 1960. — ANTOINE ADAM, GEORGES LERMINIER, EDUARD MOROT-SIR: La littérature française. Paris 1967. I. 136. (RAYMOND LEBÈQUE-től a *Mémorialistes*. c. fejezet) — SZIKLAY LÁSZLÓ: Hozzászólása a XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának tárgyában rendezett vitában, SZAUDER JÓZSEF előadásához. ItK 1969. 163.

² A jelen tanulmány egy nagyobb munka része, mely utóbbi a maga helyén behatóan tárgyalja az anekdota és az anekdotikus elbeszélés fogalmát. Ezúttal csak az idevezető utat vizsgálja.

³ A hazai emlékiratokhoz általában: KEMÉNY KATALIN: Erdélyi emlékirók. Cluj-Kolozsvár 1932. — MÁTÉ KÁROLY: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva 1926. — ROMANEZ MICHÁLY: A magyar memoire s naplóirodalom 1711-től napjainkig. A Nagyváradai Áll. Gimnázium Értesítője, 1880. — Továbbá: TOLNAI GÁBOR: Erdély változása. Bevezető az Erdély öröksége (Erdélyi emlékirók) VII. kötetéhez. Bp. 1942. V.–XX. — *uő.*: Bethlen Miklós. Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955. 42–68. — *uő.*: Die Reisen József Telekis, Acta Litteraria VII. 1–2. 1965. — *uő.*: A magyar felvilágosodás előzményei. Akadémiai felolvasás Bp. 1952. — *uő.*: A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom. (A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Az irodalomtörténeti kongresszus vitái) Bp. 1956. 15–50. — GYENIS VILMOS: Emlékirat és parasztkrónika. ItK 1965. 152–171. *uő.*: Hermányi Dienes József és Kemény János önéletírása. ItK. 1962. 75–77.

Fokozatosan az egyéni szemlélet előtérbe kerülése folytán a művek történelmi köntösén egyre inkább átüt az irodalmi szándék; az emlékiró már nem annyira az eseményekről, mint inkább azoknak az egyént formáló hatásairól számol be, s mintegy szubjektív szemlélettel ad képet korának eseményeiről, létrehozva az elemző, lírai áttétellel élő széppróza értékes hagyományát. A még mind ez ideig nagyjából csak országos témakörbe és ennek szubjektív felfogású ábrázolásába azonban már egyre inkább, egyre sűrűbben és sikerültebben ékelődnek be azok a kitérők és epizódok, amelyek az ember magánéletének, mindennapjainak kicsiny dolgaival foglalkoznak. Ez a témakör alapot adott a kisepikai formák megszületéséhez. Az ekkor létrejövő szépprózai betéteket, „szigeteket,” anekdotikus részeket már joggal a polgári jellegű próza közvetlen, de még elszigetelten jelentkező megnyilvánulásainak foghatjuk fel.

Az emlékirat-irodalom XVII. századi szakaszában békésen megfér és együtt fejlődik ennek az irodalmiságnak két fontos, szépprózánk további alakulását jellegzetesen meghatározó irányzata: egyfelől a gondolati és lelki elemzést alapul vevő, történeti és politikai mondanivalóval telített, legtöbbször szubjektív, lírai áttételekkel dolgozó irányzat, másfelől a magyar prózában olyannyira hagyományossá vált és túlsúlyba is került, anekdotikus elemekkel élő, részben közvetlen, realiztikus tendenciákat kifejező irányzat. A XVII. századi szakaszra még általános érvényűnek az első irányzatot tekinthetjük, mert csak ezen belül, szétszórtan és alkalmasszerűen kapnak helyet a jelenetszerű, az élőbeszédre vagy párbeszédre épülő anekdotikus kitérők, és egészében sem egy Kemény János, sem egy Bethlen Miklós nem elsősorban az anekdota módszerével fejezik ki koruknak valóságát, noha mint látni fogjuk, műveikben azt is magas szinten és nem is kis mértékben alkalmazzák.

Az anekdotikus kitérők emlékirásszerű munkákba illeszkedése már igen korán a műfaj születésével egyidejűleg megkezdődik. E tekintetben a példákkal, szemléltető történetekkel élő prédikációs irodalom hatása kétségtelen. A XVI. századi széppróza születésében is fontos szerepe van a közkézben forgó kisepikai elemeknek. Elég csak a Bornemisza Péter *Postilláiban* felhalmozódó, életből vett, kis prózai egységekre emlékeztetni, vagy Heltai Gáspárnak anekdotikus betéteire utalni, amikor Bonfini művét magyarítva a mindennapok és a magánélet világát állítja szembe a nagy történeti eseményekkel. Már Szenci Molnár Albert *Naplójában* is jelentkezik ez az igény, bár bonyolult összefüggésekben kötődik a szubjektív lírai elemekhez. Szepsi Csombor Márton útibeszámoló-naplónak is felfogható művében tipikus meggyökeresedését tapasztaljuk az anekdotikus kitérők gyakorlatának. Nyomról nyomra követhető ebben az írásban, hogy a „tudományos” igénnyel munkához kezdő szerző hogyan merül el egyre jobban magánéletének, utazási élményeinek érdekes kitérőiben, kezdve a kezdetleges személyes benyomások, esetek rögzítésétől egészen a bonyolított, kalandos kisepikai részekig. Munkájának a külföldi országokról beszámoló egységes tendenciáját már-már szétfeszítik az itt is, ott is beékelődő, önmagára mutató, apró, nem éppen a nagy célt szolgáló történetek.

Kemény János pregnáns megvalósítója a fentiekben említett emlékirói módszer kettősségének. Maga is elhatárolja írásának apró anekdotikus kitérőt, a zárójeles eseteket, az általa „derék dolgok”-nak nevezett történeti távlatú egésztől. Ennek ellenére rendszeresen egyik területről a másikra tér, amely megoldással a mai olvasó számára is élménykeltő hatású. Ami az anekdotikus oldalt illeti, elmondhatjuk, hogy szereti az apró, kerek történeteket, s ahol csak lehetséges, a jelenetekre bontást alkalmazza. Lépten-nyomon kicsiny, magánéletbeli, hétköznapi emlékeket és élményeket idéz fel. Az előforduló személyek bemutatásában is az anekdotikus jelenetszerűséget kedveli; egy-egy alakjának jellemzése hosszabb-rövidebb kitérőt jelent, s portrérajzoló képessége nemcsak a kiemelkedő alakok (mint pl. Bethlen Gábor) bemutatásában tűnik ki, ami egyébként is sokkal több az anekdotáinál, hanem a kis harmad-, negyedrangú szereplők rövid, frappáns, néhány szavas jellemzésében is. (Pl. Ferenczy Lőrinc a nagy tekintélyű kancelláriai titkár „csudás memoriájú, de felette részeges ember”, ki leveles táskájában mindenféle limlomot, sajtadarabokat, hagymát, zsemlelét hord.) Az effajta jellemzést legtöbbször követik az adott személyről szóló anekdotának beillő kis történetecskék. (Pl. Ferenczy

Lőrinc kappanvásárlásának derűs bonyodalmai: a levelestáskába rejtett kappan kiugrik a császári udvarban, az ölebek mindenfelé kergetik stb.) Vannak azután egészen kerek kidolgozású, csattanósan komponált, kimondott anekdotái is, elég csak utalni a „Pellérdi és a szűnyogok” nem éppen finomkodó csattanóra épülő témájára; a tükkel bélelt fotelba ülő fejedelem esetére stb.⁴

Komoly nagy ügyekhez is nem egyszer kapcsol Kemény anekdotákat, s mintegy átmenetként, ürügyként csupán bejelenti: „Hallottam egy tréfás illúziót erről”, vagy például saját esetével így hozakodik elő: „Szomolyánban az vendégség alatt rajtam ily tréfa esék . . .” Sokra becsüli a „barátságos és vig természetű, nyájas embereket”, apját is, önmagát is ilyennek tartja, nem csoda, ha a „jeles udvari embereknek, tréfás udvari hoppmestereknek”, „nem igen civilis, de valósággal igaz” tréfás dolgait látható élvezettel örökíti meg. Igazán elemében akkor van, ha a pletyka határán járó magánéletbeli történeteket adhatja elő, amelyek különösen kora asszonyainak intimebb szerelmi, ha nem szeretkezési bonyodalmaival kapcsolatosak. (Íme az anekdota inedita, kiadhatatlan értelme.) Ilyenek közül okkal ismertek a Bethlennére, Katherina asszonyra vonatkozó kitérők (ki még a fejedelem életében „megvetemedék, s a fő lovász mesterhez adja magát”), a Báthory Gábornak egy-egy vár birtoklásáért testükkel fizető nemes-asszonyok, s a feleségeiket e célra felajánló urak pikáns történetei; vagy Szécsi Máriának, Gyöngyösi „Murányi Vénuszának” anekdotikus látásmód szerint előadott vármegyhódolása: „. . . összeszűrte a levelet . . . Wesselényivel éjjel meghágatá a várat, s ki tudja, ha nem magát is . . . és népét bebocsátá . . .”; vagy végül megemlítjük az „igen asszonyszerető” Miko Ferenc kalandos alakját, akin „isten ostora volt rajta, hogy szerelmes szívet adott volt beléje, s ahhoz igen rút termetet . . .” és így a felsülés komikus helyzetei eleve megörökítést sugalltak az író számára.

Kemény előadókészsége is kitűnően illik az anekdotikus témákhoz; jóízű kényelmesség uralja stílusát, mintha csak szóbeli előadást hallanánk; a párbeszédes forma pedig nélkülözhetetlen velejárója epizódjainak. A prózai anekdotizmus lényeges kellékei tehát már együtt vannak Kemény János írásában.

Bethlen Miklós *Önéletírásának* epizódjai, anekdotikus kitérői már sokkal magasabb színvonalon szerkesztett formában jelentkeznek. Lényegüket tekintve azonban a párhuzamok itt is hasonló képet mutatnak. Prózájának távlatos, elemző, illetőleg anekdotikus kettőssége szembe-tűnő. Műve egészének koncepciójában, továbbá azokban a részekben, amelyek Erdélynek és személynének szomorú tragédiáját örökítik meg, nincs, nem lehet helye az anekdotikus előadásmódnak: itt az elemző, szaggatott, drámaian sűrített, izgatott átlírázalt próza nyer teret. Nagy példaképeit követve, a testi és lelki világot boncoló részekben szintén távol áll az anekdotizmustól. De a derűsebb, szélcsendes ifjúsági évekre emlékezve, mintegy 1666-ig nyugodt, szélesen hömpölygő előadásmód közben egymás után tollára szaladnak életeseményeinek egészen apró, színes esetei, melyeket írói tudatossággal, már-már novella szintre emelve örökít meg. Nem szólunk, nem is vág közvetlenül témánkba, Bethlen Miklós nagyobb léleketű, korának jelentősebb történelmi eseményeit megörökítő kitérőiről (pl. Zrínyi halálának leírása), hol az anekdotikusnál összetettebb, de azzal rokon jelenségről, a reneszánsz novella kiérett formájáról van szó; csak azokra a szépprózai szigetecskékre mutatunk rá, melyeknek fogantatásában az eredeti anekdota igénye és hagyománya munkál. Összefügg ez hajlandóságával is, melyről már műve elején megjegyzi: „Vígán ettem kenyeremet . . . tisztességes fabula, história nem fogyott ki a számból, sőt talán trágárság, bolondság is volt benne”.⁵

⁴ Idézetek V. WINDISCH ÉVA kiadásából: Kemény János *Önéletírása és válogatott levelei*. Bp. 1959. 80–86. — BÁN IMRE: Kemény János *Önéletírása és válogatott levelei*. ItK 1961. 101–102.

⁵ Bethlen Miklós: *Önéletírása és Imádságoskönyve I.–II.* Kiad.: V. WINDISCH ÉVA, bev.: TOLNAI GÁBOR. Bp. 1955. — BÁN IMRE: Bethlen Miklós *önéletírása*. It 1957. 233. — GYENIS VILMOS: Bethlen Miklós *Imádságoskönyve*. ItK 1957. 63.

A korban már szélteben elterjedt szóbeli anekdotázást gyakorló magatartásnak is többször tanújelét adja. A mulattató, tréfás „asztali emberek” történeteit és históriáit; lakomák vigasságtévőinek nevezetes csínyjeit sorra lejegyzí. Olvasmányából sok kis anekdotát, „fabulát” tart érdemesnek élettörténetéhez illeszteni. De a maga élete is nagy számban kínálja az anekdotikus helyzeteket, melyeknek felhasználásával nem is takarékoskodik. Ezek alkotják az efféle betétek döntő részét. Igen gyakran utal egy-egy hasonlatban, félmondatban anekdotás történetekre. Alakjainak jellemzésekor és bemutatásakor mindig tud személyükről valamely közvetlenebbül „világosító” sajátos történetet, anekdotikus kitérőt.

Az életeseményekhez kapcsolódó, sajátmagával vagy kortársaival megtörtént, tapasztalt vagy hallott esetek csábítják a színes megörökítésre, s sohasem mulasztja el kidolgozásukat a nagy nemzeti és egyéni tragédia hátterében. Ideiglenesen feledni látszik a börtönének kietlenségét, helyzetének reménytelenségét. Mennyire bele tud feledkezni többek között ifjúságának egy-egy epizódjába; gyermeki csínytevéseinek, kalandjainak részletezésébe. Külföldi útja élményeinek számos mozzanata kap anekdotikus előadást: velencei történetei közismertek, elég csak utalni akár az Istvándi nevű szolgája és Lucietta asszony botrányos szerelmi kalandjának leírására, akár az öltözete miatt hugenottának nézett Bethlen tragiko-komikus helyzetét szórakoztató céllal „kacagtató”-vá formált jelenetre, akár angliai „rútuljárásának” humoros esetére, amikor az itteni üdvözlési szokást — „szájok végének megcsókolása” — félreértvén, azt csak a szebb hajadonoknál alkalmazta, s az „öregasszony”-t kihagyta a ceremóniából stb.

Nem bocsátkozhatunk Bethlen novellisztikus anekdotáinak elemzésébe, ahol az írói megformálásnak több kikristályosult alakzata jön már létre; mint például mindkét házassága előzményeinek élménydús kidolgozása. Az első esetében emlékeztetünk a csipkelődő humorú, kedves anekdotikumban feloldódó beállításra, amikor a sokszoros lehetőségekkel kecsegtető leánynézőbe induló, naivnak álcázott Bethlen már az első alkalommal „kötélnék áll”, mert „rút szokás”, hogy a leánynézőt megrészegítsék, hogy „esze ne maradjon meg a leánykéréskor”. A második házassága esetében pedig — ismét emlékeztetünk — a feleségválasztás népmesei, álomlátásba épített, kerekded, vidáman megható történetére. Mindkét esetben arról van szó, hogy az író nem csupán a pusztá tény közlésére szorítkozik — miként sok naplóban, memoárban szokványos —, s nem is csak az objektív, valóságos eseményekről számol be az emlékiró elemző tónusában, de továbblép: kiszínezi, kerekded történetté oldja fel életének egy-egy fontos eseményét.

Bethlen írása kimeríthetetlen tárháza az emlékirat és anekdota összefüggéseinek láttatására. Az elmondottak azonban elegendőnek látszanak célunk megközelítéséhez. Tény, hogy az anekdotikus elemek át- meg átszövik a művet, s jeles szépprózai fokon jelenik meg már a kisepikai elbeszélés. Mégis Bethlen többlete nem ebben van. Alkotási módjának szubjektivitása ezeket a részeket is áthatolja, s ha anekdotái bármily sikerültek is, nem az objektív közvetlen ábrázolás eredményei. Bethlen többlete a lírai és nagykoncepciójú elemzésben van inkább. A mű szerkezete művészi gondnal és pontossággal követi a nagyobb egység rendjét, és e szigorú kronológiai és egyéb irányrend csak ritkán és időlegesen bomlik meg az anekdoták befogadása folytán. Írásának megjelenési formája főleg az elemző, de nem merev, saját szava szerint „a szavak erőltetésétől mentes próza”, amely még csak esetenként telítődik az élőszó, a párbeszédes forma könnyedségével. Megmarad súlyosnak, „eposzira” emlékeztetőnek, s a polgárosodás jegyei döntően még a szubjektív áttételekben jelentkeznek. Bethlen írásában tehát az anekdota csak beépítkezés, csupán formális megengedett lehetőség, mintegy színesítő, gazdagító funkcióval, de a fő irányt meghatározó funkciótól még távol áll. A kitérők sorra alá vannak rendelve a szerző szubjektív jellegű mondanivalójának. A bethleni emlékirásba ötvöződött epizódok helyzete még csak út, lépcsőfok az anekdota önállósodásának irányába, s művének csupán egyik, valóságábrázolást elősegítő eszköze.

A XVII. századi magyar emlékirat és a vele szoros együttest alkotó anekdota irodalmi érték szempontjából szerencsés ötvözetet alkotott. A régi magyar emlékirat vált az eredeti széppróza

egyik legerősebb gyökerévé. A történelmi, kronológikus tényekhez, a „lőtt dolgok”-hoz tapadt műfaj mindinkább feloldódott az irodalomra vágyódó, és ezen belül az érdekesre, a szórakoztatóra váró igényben. Ehhez a XVII. század végére megnövekedő igényhez az anekdotikus betétek nélkülözhetetlen anyagot szolgáltatottak. Átmeneti helyet foglaltak el az ősi forrásokon alapuló, szórakoztató fordítás-próza — és a történelmi, vallásérkölcsei és egyéb értekező irodalom között. A középkori barokkizált szórakoztató fordítás-próza fantasztikus világával szemben vonzóbb hatást váltottak ki a valóságban élő ember „igaz”, megtörtént eseteiről, dolgairól szóló, de érdekes történetek. (Miként ismételt, így mai napság is a fiktív irodalmiság mellett reneszánszát éli a tényekhez ragaszkodó életrajzi irodalom.) Az emlékirásnak ebben a jellegzetes típusában pedig, ahol nem a szó modern, sem korabeli értelmében vett „írók” vallanak alkalmilag életükről és korukról, az életlátás igen differenciált és sikerült formái alakulnak ki, s bennük az apró epizódoknak, történeteknek minden esetben fokozott jelentősége lesz. Ez a körülmény teszi lehetővé, hogy mindazt, amit az egyéb korabeli írások általában veszni hagytak volna — többek között a közvetlen, meleg emberábrázolás részleteit és a hétköznapok világát —, azt a kortársi anekdotizálás megőrzi és átmenti az emlékirat keretein belül. Az anekdota szó kiadatlan — kiadhatatlan — jelentése éppen arra vall, hogy mivel az a magas műfajokba beilleszthetetlen volt, a komoly történelmi művekből kihagyták. Nem véletlen, hogy a hosszú ideig irodalmi értékékként el nem ismert emlékiratokat a tudomány csak esetleges forrásértékük miatt becsülte, s „nagy hibája volt” a századforduló kritikusa szerint egy-egy emlékiratnak, ha abban „az anekdoták kedvelése és igen eleven kiszínezése” volt tapasztalható. Ma már megszűnt vagyunk ettől az elmaradott felfogástól, s az „elevenen kiszínezett” anekdota és emlékirat együttesét szépprózánk kitűnő megoldásának tekintjük.⁶

2. Az anekdota térhódítása és az emlékirat

A Rákóczi-szabadságharc bukása utáni években döntő fordulat játszódik le az emlékirat és anekdota viszonyában. 1711-től a Habsburg térhódítás teljessé vált, a kor magyarjának alig volt alkalmja a politikában nagyobb szerepet játszani, s ennek megfelelően a szokványos emlékirat-kiváltó okok — a nagy eseményekben való részvétel és az arról beszámoló kényszer — a minimálisra redukálódtak. Nincs tér a politikai aktivitásra, nincs mód nagy tettek, nincs mivel elszámolni, nincsen nagy ügy, amiről és amiért átfogó, nemzeti perspektívában látó emlékirást, magamentő vallomást írjon a korban élő ember. Riedl Frigyes még úgy fogalmazott, hogy az említett okok folytán nálunk az emlékiratok ekkortájt „kivesztek”. Ma már látjuk, hogy nem „kiveszésről” van szó, hanem az adott helyzethez alkalmazkodva átalakulásról.⁷

Az emlékirás hagyománya — tárgyát tekintve — szűkebb mederbe szorul. Bethlen Miklós művének méreteiben és megoldásában már nem születik monumentális emlékirat. Ez nem jelenti azonban, hogy a forma más alakulataiban ne jöjjenek létre jelentős, további fejlődést és előrelépést mutató alkotások. Tulajdonképpen igen paradox ez a helyzet: az emlékirás-módban végbement változás következtében a memoár nem fejlődött tovább magasabb formái felé (pályakép stb.), sőt a széppróza elemző, magafeltáró, egyetemes irodalmi viszonyulása szorult lényegében háttérbe, mert egy leegyszerűsített objektívizációt, az anekdotát emelte fel helyette.

⁶ Az anekdotához: GYÖRGY LAJOS: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934. — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Realizmus és irodalomtörténet. Hét kis tanulmány. Az anekdota: II. Bp. 1946. 4–6. — Idézet az emlékirat anekdotikus elemeinek elítélésére: SZIGETHY LAJOS: Cserei Mihály élete és Históriaja. Kolozsvár 1894. 95.

⁷ RIEDL FRIGYES: A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. Kézirat jegyzet. É. n. 362.

Más kérdés, — s ez igazolja vizsgálatainkat — hogy az anekdota szépprózánk mindmáig uralkodó, ha már nem is mindig kívánatos eleme tudott maradni.⁸

Igaz tehát, hogy van bizonyos visszalépés, ami mintha a sokat emlegetett XVIII. század első felének állítólagos „pihenés”-ével és „erőgyűjtés”-ével függene össze, de egészében mégsem hanyatlásról, hanem az új erők, s új lehetőségek előnyös kibontakozásáról és érvényre jutásáról beszélhetünk az emlékirat prózában. A műfaj elveszti ugyan a széles perspektívákat, a történelmi és politikai koncepciót, de helyette az újabb igényű széppróza elemei erősödnek meg. A nyugodtabb, békésebb, nagy viharoktól mentes időszak — a polgári fejlődésnek bár korlátozott lehetőségein belül — módot ad a polgári tendenciák térhódításának. Minthogy csak a minden napok egyszerű világa marad meg szükségszerűen az emlékiró számára megörökítésre, és a magánélet intim, köznapi eseményeibe való behatolás széles skálája ad lehetőséget a korábrázoláshoz, az anekdotizmussal mintegy előképe teremtődik meg az innét is táplálkozó kritikai realista ábrázolásmódnak.

Az új körülmények között a társadalom közép- és alsó rétegeinek irodalmi érdekeltsége, az emlékirat-írás gyakorlásában vitt szerepe messzemenően megnő, és többek között megkönnyíti a kisserű témák irodalomba áramlását. A népies szóbeli és marginális irodalom fejlődése is arra vall, hogy a kispikái formák kerültek előtérbe. A szórakoztató irodalom iránti érdeklődés egyre erősebben érezteti hatását, s az anekdotikus történetek dús repertoárjában joggal megtalálja kielégülését.

A nemzet életére kiható, nagy történelmi események hiányában elveszti jelentőségét a merev kronológikus szerkesztési mód. Az évrendi előadásformát felváltja az a fölényesebb rendező elv, mely a kicsiny dolgokban keresi a nagyot, s a jellegzetes megnyilvánulásokat sajátos felfogása szerinti egységekben gyűjti össze. A látszólag csapongó emlékezet és az apró esetek spontán lejegyzése nyomán felbomlik a mechanikus emlékirási keret, és az anekdoták önállósulási folyamata indul meg. A kor kicsiny eseményeinek elemzéséhez a zárt, apró egységek látszanak a legalkalmasabbnak. Ezért a XVIII. század emlékirásának keretét fokozatosan betöltik az epizódyszerű, rövid kis történetek, de már nem annyira mint betétek vagy kitérők, hanem mint egymás után felsorakozó anekdota egységek. Ez utóbbiak a folyamat végén mint az emlékiratokból kinövő kispika önálló műformái jelentkeznek. Mindez a század közepére, az 50-es évek táján éri el teljesebb kibontakozását. E folyamatnak kedvező ízlésháttérét nyújtja a barokk stílus szélesebb rétegekbe való érvényre jutása, amikor is mint „késő barokk” vagy „népies barokk” elveszti már fenségének és monumentalitásának hajdani fényét, s fokozatosan a rokokó egyszerűsödési törekvése érvényesül benne. A kor különböző filozófiai, vallási irányzatai is egyre inkább az egyszerű, közvetlen emberi kérdésekre adnak feleletet, s ezáltal a tárgyat, változás alapjául szolgálnak.

A XVIII. század hazai emlékirataiba teendő konkrét pillantás meggyőző arról, hogy a műfajon belül alapvető változások történtek. Szekfű Gyula már helyesen mutatott rá, hogy az e század memoárjaiból inkább valamiféle „chronique scandaleuse” áll össze, s inkább a köznevesi életszemlélet apró tényeinek nagy panorámáját adják, mintsem hogy a hagyományos XVII. századi emlékirat folytatásai lennének.⁹ A nagyszámú, irodalmi szintet elérő emlékezők különböző úton-módon válnak meg a régi gyakorlat megoldásaitól, de szinte valamennyien az emlékirásnak új formáját művelik már. A közismertek közül Cserei Mihály még a histórián keresztül jut ugyan el az átütő erejű anekdotikus jelenetezéshez, amely módszer — mint többen kimutatták — Jókai számára is kész alapanyagot fog szolgáltatni regényeihez.¹⁰ Jól mondja

⁸ Az anekdotikus előadásmód kérdéseivel kapcsolatosan: BORI IMRE: A próza szabadságharca. Hid, 1962. 687–695. — BORI IMRE: A magyar széppróza születése. Hid, 1964. 193–200. BARTA JÁNOS: Mikszáth problémák. ItK 1961. 140–162. és 299–322. — KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. 81–93.

⁹ SEKFŰ GYULA: Magyar történet V. Bp. 1941–1943. 115.

¹⁰ Vö.: GÁLOS REZSŐ: Jókai és Cserei. Erdélyi Múzeum 1912. 239–243. — CZUNYA MIKLÓS: Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. Bp. 1934. — JÁNOSY ISTVÁN: Az „Erdély aranykora” forrásainak problémáihoz. It 1956. 336–345.

Riedl Frigyes: „Cserei Mihály elég jó elbeszélő . . . de mint emlékirónak szűk a látóköre, nem ismeri a nagy politikát . . . inkább adomázó vagy történetet elmondó.” Apor Péter már hátat fordít a történelemnek is, önéletírásnak is, s a régi jó szokások bűvöletében csupa apró, magánéletbeli téma és emberi viszonylat láttatását nyújtja. Bethlen Kata sajtósági műve sem mentes a változástól: még izzó nagy kérdések, főleg vallásának sorsa foglalkoztatják, de műve egésze eseményességben már töredezett, anekdotikus módon részekre bontott, s a vallási „nagy” téma is lehetőséget enged az apró, mindennapos esetek kidolgozására. Magának a vallásos léleknek megmutatása sem elemzéssel, hanem életből vett kis jelenetek által történik. Bod Péter összetett tevékenységét tudományos törekvései határozzák meg. Önéletrajzában törvényszerűen következik be a szokványos formákon való felülemelkedés: objektív, gyakorlati jellegéhez csakis köznapi tevékenységének ismétlődő kitérői simulhatnak. *Szent Hilárius* című munkája már a különálló, nem eredeti anekdota műveléséről ad jelzést.¹¹

Viszonylag egységes alapból indulnak ki az új típusú memoár további XVIII. századi jellegzetes képviselői, akik közül írói rangban Hermányi Dienes József emelkedik ki. A többiek — Halmágyi István, Rettegi György, Köpeczi Bodos Sámuel, Vargyasi Dániel István, Naláci József, Székely László és mások — ha nem is jutnak el az anekdota önálló műveléséig, mint Hermányi, munkáikban azonban az anekdota térhódítása döntő módon előrehalad. Néhány mondat erejéig kitérünk Halmágyi és Rettegi eljárásának bemutatására.

Halmágyi István erdélyi kormánybiztos hivatalként a századközépi erdélyi társadalom életének hű keresztmetszetét adja. Nem koncepciózus emlékirással éri ezt el, hanem csupán napló-szerű feljegyzéseivel, melyhez egyedüli eszköze a pletykás, anekdotikus történetek ügyes elhíntése magánéletének szűkös keretei közé. Önmaga egyénisége is jól jellemzi az emlékirási felfogás változását: nem izgatják, nem érdeklik a nagy történelmi ügyek. Mint írja: „csak ülök a hajó fenekén, s hallgatom a felljul zugó habokat . . . mert most az ártatlan is hamar elnyomatik.” Jóllehet még Halmágyi lehetőségei viszonylag nagyok. Erdély Habsburg vezető köreiből érintkezik, Buccow, Brukenthal és Hadik András ügyeiben forgolódik. Igen ám, de ezt „az országvezetést” csak valamely nagy ködön át, érdektelenül nézi, s csupán egyetlen egy oldalra figyel látható kedvteléssel: a magánéletek bonyodalmaira. Rendre intimitásokat, anekdotikus todalékokat olvashatunk Buccow és Brukenthalné „barátságáról”, Brukenthalnének Hadik generálisnéval való összetűzéséről („a generálisné öszverugta a patkót Brukenthalnéval . . . illetlenül szólottak volna egymásról . . .”), továbbá hogy Brukenthalné mi módon érte utol férjét „egy fillentésben”, és hogy emiatt „már nem is sokat hinne nekije” stb. Nem folytatva a gazdag sort: Erdély neves férfainak és asszonyainak sok-sok magánéletbeli viszálját, intim ügyeit teregeti ki. A konkrét anekdoták mellett van ideje és tere (nem úgy, mint „hístória írásra”, mert erre mint írja „időm nem lévén . . .”) a közkezen forgó, hallott vagy olvasott érdekes történetek, vándoranekdoták lejegyzésére. Így teljes kidolgozásban adja például a „Leopoldus császár természetes fiáról” szóló pletykás történetet; Egy török követ komikus fogadásának esetét; A macskazongora-anekdotát; a Madame Pompadourról szóló pikáns hírsztorékat stb.¹²

Rettegi György önéletírás-szerű emlékirata viszonylag magasabb színvonalat képvisel. A szerző maga is komplexebb egyéniség, mint kortársa, Halmágyi, bár eljárása végkövetkeztetés szerint nem tér el lényegbevágóan a XVIII. századi társaitól. Apor Péterhez szokták hasonlítani. Részben van alap erre, jóllehet korántsem az apori múltba nézés a legfontosabb nála. Igaz ugyan, hogy Rettegi is a régi szokások — mint pl. lakodalmak, keresztelők, temetések és

¹¹ RIEDL FRIGYES: i. m. 379. — BETHLEN KATA: Önéletírása Bp. 1963. SÜKÖSD MIHÁLY Bevezetése, 5–34. — JANCÓS ELEMÉR: Bod Péter önéletírása Cluj-Kolozsvár 1940. 78., 170. — GYENIS VILMOS: Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához ItK 1961. 470–473.

¹² HALMÁGYI ISTVÁN: Naplói. Közli SZÁDECZKY LAJOS. Mon. Hung. Hist. II. 38. k. 153., 230., 240., 261., 546.

„egyéb házi dolgoknak” módja stb. — szenvedélyes lejegyzőjének bizonyul, de számára a régi szokások nincsenek ellentétben az új „módival”, mint Apornál voltak, Rettegi nem ellenzője az újnak. Munkájában a szokások leírása csak egyike az emlékezések toldalékjainak. A szokásleírás egyébként ugyanazt a funkciót tölti be ez emlékiraton belül, mint általában az anekdota. Olyan időszak előadásakor, amelyről nincs sem tárgyi, sem anekdotai mondanivalója vagy bétoldása, akkor és csak akkor — leír egy-egy szokást, egy-egy „módi”-t. Rettegi György művének fontosságát az adja, hogy emlékirata egyik tipikus megnyilvánulása már a memoárhagyományok anekdotaivá alakulásának. De még csak a folyamaténak. Meg volna benne a Bethlen Miklós-i törekvés, tudná hogyan kellene az ilyen munkát elkészíteni, ismeri a már kialakult hagyományt. Néhányszor bele is kezd az „Önéletírás” klasszikus megvalósításába, például önelemző részt próbál adni Bethlen Miklós egészen merev követelésével, de nem sikerülvén hamar abbahagyja az ilyen kísérleteket. Így az „önéletírásból” saját szava szerint csak „jedzegtés” lesz.¹³

Nincsenek nagy élményei a korról. „Ezen könyvbe valami nagy derék dolgokat nem irtam” — mondja szerényen munkájához fűzött utószavában, amit a kegyes olvasóhoz intéz. Érti itt „derék dolgot” az emlékiratok távlatos mondanivalóját; de ugyanakkor öntudattal mutat rá művének általunk is becsült értékére, hogy az olvasó „kedvességre való dolgokat talál benne”. Érdekes, mondhatnánk szórakoztató eseteket, történeteket, anekdotákat akar előadni, miket úgymond a „posteritas is unalom nélkül olvasand”. Ez az utókorra, olvasóra számító szépírói öntudat — ha nem is teljes értékű még — meglepő a kor emlékirói között. Hermányi Dienes Józsefet jól ismeri, s mint rokonalkatú író helyesen ítéli meg: „Hermányi Dienes József sokszor oly tréfákat ejt szóval, hogy eleget lehet nevetni rajta, de az is mind tudomány . . .”

Rettegi írása zömmel a magánélet kicsiny eseteit örökíti meg, különös érzékkel és látásmóddal ragadva meg a már novellisztikus helyzeteket. A kortársak pletykás kulisszatitkai rendre feltáruznak előttünk. Valóságos botránykrónika alakul így ki, például a szerelmi élet bonyodalmaiból. Pikáns, Boccaccióra emlékeztető történetek, jól vagy kevésbé jól leplezett házasságtörések, szerelmi háromszögek anekdotái egymás után megjelennek, megnevezve és jellemezve a valóban élő szereplőket. Már-már maga is megelégteli a bőséges repertoárt, és mondja is: „ki győzné ilyen forma dolgaikat elszámálni”.

A nagyszámú anekdota előadásában igen változatos megoldásokat használ. Van, amikor csak mintegy mellékesen az életrajzi eseményekhez kapcsol egy-egy rövid, csattanós anekdotikus megjegyzést: „Hallottam, hogy szegény báró Nalácsi István uram is meghalt, ki derék, jóféle magyar uriember volt, a felesége pedig nagy ringyó.” — Egyik-másik kitérdőjének előadásformája tiszta, eredeti anekdota: például Szilágyi Sándor vagyonos, öregecske emberhez feleségül ment a fiatal és igen szép Enyedi Ániska az öröklés reményében. Másfél év után meg is halt a férj. Örökölt is volna, ha ostobán nem fecsegi ki, hogy „épp olyan szűz ma is, mint amikor Kolozsvárról kihozták”. A csattanó sem hiányzik: a férj rokonai perre mennek az örökségért, s a „feleség” szavaival bizonyítják, hogy aki szűz, az leány, aki pedig leány, az nem lehet Szilágyiné asszony, és így nem örökölhet nemlétező férje után. — Más megoldás, amikor az eredeti anekdoták egymásra torlódnak, akár egy közös hős személye, akár egy közös tárgy következtében. Némelykor pedig egészen regényes eseménysor alakul ki. Hosszú lenne ezeknek érzékeltetése, most csak egy jól sikerült kalandos anekdotafüzérre utalok: Macskási Krisztina szerelmi bonyodalmakkal teli életének sikerült ábrázolására.

Rettegi „nagy aviditással” szeret olvasni: hírek, újdonságok után kapva kap. Mind bel-, mind külföldi érdekes eseményeket megörökít kiszínezett formában. Örömmel számol be, hogyha egy „novella” akad a kezébe. (Érdekes például, hogy „Pompadour asszonyról, a francia király ágyasáról” szóló pletykás történetek az ő érdeklődését is bőségesen foglalkoztatják.)

¹³ Rettegi György: Emlékiratai. 1718 – 1767. Kiadta: TORMA KÁROLY. Hazánk. 1884. I. – II. 126. kk.

A nemzetközi anekdota repertoárt fel-felhasználja, esetenként élő figurákkal helyettesítve a fiktív szereplőket. (pl. Haller Pál és nejeének esete, midőn „maskarában” lévén, egyik a másikat fel nem ismerve, szerelmi légyottra csábították egymást, majd „együtt dolgoztak végezték”, s végül véletlen folytán, csattanóként minden kiderült.)

Halmágyi és Rettegi eljárásán kívül a többi XVIII. századi emlékiró hasonlóan anekdotába torkoló alkotásmódját is eredményesen vizsgálhatnánk, s összegező értékelésünk kisebb vagy nagyobb mértékben az előzőkkel azonos lenne. Még a kisebbek, az epigonok, a magukat írás-szempontról „csekély ember”-nek tartó emlékezők is — mint például Székely László, aki Hermányi Dienesel közel egyidőben vetette papírra saját és családja életének mindennapos, kis eseményeit, noha Bethlen Miklóstól indult ki módszere, törvényszerűen jutott el az anekdota túlsúlyához. Nem tudta ugyanis követni a filozófikus előljáróbeszéd magas szintjét, s életeményekben nem éppen gazdag pályája sem nyújtott alapot a majd ezer oldalas munkájához; mit tehetett: kifogyván a közvetlen tárgyból, a két utolsó fejezet egyikében „a familiájából nevezetes történeteket” gyűjtötte össze, a másikban pedig a „Maga Fatalitásait” írta meg. Mondanunk sem kell, mindkét fejezet lényegében nem más, mint sebtében összehordott anekdoták, adomaszerű esetek halmaza.¹⁴

E rövid áttekintés után a XVIII. századi hazai emlékirás és az anekdota együttesének vizsgálata — egyelőre még Hermányi Dienes József szerepe nélkül — azt mutatja, hogy a XVII. század „nagy” műfaja alaposan megváltozott, s benne az anekdotikus elemek térhódítása általános érvényűvé vált. Ezzel az emlékirásnak szépróza felé fejlődése más, új irányt vett: az emlékirási kereteken belül a kispikapai egységek létrejötte következett be. Lassú és akadályozó körülményekkel teli út volt ez; s így érthető, hogy azt kezdeti gyengeségek és erősen provinciális jegyek árnyékolják be. Mennyivel más helyzet alakult volna ki, ha kedvező körülmények között erre az erőttől duzzadó, de kibontakozást nehezen találó irodalmiságra a modern európai kispika megtermékenyítő, provincializmusból kiemelő hatása érvényesülhetett volna. Feltevésünk próbaköve és koronatanúja Mikes Kelemen, aki az erdélyi emlékirói hagyományt ug-rásszerűen irodalmunk legfelső szférájába emelhetette az európai irodalmias légkörben, jóllehet eljárása sokban párhuzamosan haladt az elemzett hazai törekvésekkel és felfogással, amelynek tetőpontjára Hermányi Dienes József jutott el. Röviden, csupán a párhuzamos megvilágítására kiterünk még Mikes alkotásmódjára, s benne az emlékirat és anekdota kapcsolatára.

Mikes Kelemen ugyanabból a légkörből indult, s emelkedett ki, mint ahol hazai társai — a tárgyalt emlékirók — egyszer s mindenkorra meggyökereztek. Mikes ismert okok következtében — mint többek között a francia levélforma hatásának befogadása — tovább haladt. Ilyen értelemben használt Mikes számára a rodostói száműzetés „elszigeteltsége”. Ugyanakkor világosan kell látnunk, hogy a hazulról magával vitt emlékek — mint az emlékiratanekdota hagyomány — szóbeli és irodalmi kezdeményei nélkül nem lett volna mihez kapcsolnia az új ösztönzéseket. Az emigráció évei nem akadályozták meg ezeknek a hazai kezdeményeknek továbbfejlődését, sőt ellenkezőleg, európai szinten lendítették tovább azokat. Mikes tehát nem magános sziget, nem egyedülálló csoda, mint sokáig hitték, hanem nagyon is a hazai hagyományok folytatója, helyzeténél fogva sikeresebb továbbvivője kortársai itthoni kísérleteinek. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy Mikes irodalmi tudatának ezeket a rétegeit a kutatás hosszú ideig nem hozta felszínre.¹⁵

¹⁴ Gróf Székely László élete, azaz eredetének, eleinek, születésének, neveltetésének, ifjúságának s ez idők alatt lött világi viszontagságainak leírása . . . 1763. KIRÁLY PÁL tanulmánya, Budapesti Szemle 1887. 224–258., 250.

¹⁵ TOLNAI GÁBOR vetette fel hangsúlyozottan 1942-ben Mikes hazai hagyományai vizsgálatának fontosságát. Erdély változása. I. m. XIX. skk. — Továbbá GÁLOS REZSŐ: Mikes Kelemen. Bp. 1954. 24–27., 101. — Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Bp. 1958. BARTA JÁNOS bevezető tanulmánya 40–41. — HOPP LAJOS: A Törökországi levelek műfaji problémái. MTA I. OK. XV. 1960. 145., 147.

Sokáig messzegyűrűző vitatéma volt a *Leveleskönyv* emlékiráshoz való viszonya, noha többen joggal állították, hogy be kell azt illeszteni az erdélyi emlékiratok rendszerébe, mert a mű lényegét és tartalmát tekintve — a memoárok hagyományában fogant, akár volt a levélforma előtt naplószerű kidolgozás, akár nem. Elcsépelte már az irodalomtörténet azt az alapjaiban helyes következtetést, hogy a *Leveleskönyv* nem más, mint „memoár levél formában”, anélkül azonban, hogy beható vizsgálat útján a hazai emlékirással együttesen alaposan tanulmányozta volna, és összesített eredményt produkált volna. Csupán az újabb kutatások léptek e téren is előre. Véleményünk szerint Mikes művének tartalmi elemeiben és stílusában egyaránt összegeződik a hazai emlékirás fent tárgyalt kettős hagyománya, és a kettő közül döntőnek látjuk annak anekdotikussá kiteljesedő irányzatát. Felmerült már a szakirodalomban hasonló gondolat; hogy tudniillik „Mikes műve az emlékirás és a novellafüzér határán mozog”, de a „novellafüzér” eredete és hovatarozása tisztázatlan maradt. Más hasonló nézet szerint a *Leveleskönyv* tartalmilag „részben a memoár”, részben valamiféle korban szokásos „enciklopédikus műfaj” megtestesítője, mely utóbbiba az alakuló széppróza mindenféle eleme belefér. Alapjaiban egyetértve e nézettel hozzátesszük, hogy a „mindenféle”-ben az anekdotikus elemeknek van túlnyomó aránya.¹⁶

Mikes eredeti prózájának lényege tehát abban foglalható össze, hogy a szerző kitűnő szintézisbe tudta olvasztani és magasrendű kispikára váltani egyfelől a hazai emlékirás szubjektív alapotívumait, másfelől a túlsúlyba kerülő objektívebb, anekdotikus meseelemeket, s mindezt a fiktív levélformában újra teremtette. A nagy koncepciójú, hajdani emlékirás és modern levélforma sikeres összegzését egy közbülső, átmeneti kispikai forma tette lehetővé számára: az alakulóban levő hazai anekdotikus gyakorlat Rodostóban is élő hagyománya. Hogy nincs ellentétben a fiktív levélforma az emlékirati-anekdotali tartalommal, mutatja, hogy a francia vizsgálatok is joggal összefüggésbe hozzák a kettőt: Madame Sevigné és más levélírók formai keretét a virágkorát élő emlékirói és anekdotikus látásmód elemzésével kapcsolják, s a levélformát sokszor csak az emlékirat álcázásának tekintik.¹⁷ Nem egy esetben pedig egyenesen skandalummal teli anekdoták gyűjtőhelyének tekintik.

Mikes emlékirói magatartása sokban rokon, párhuzamos a hazai anekdotikus emlékirással. Mondottuk, itthon ennek kiváltója történelmileg valamiféle belső „száműzetés”, a nagy országos eseményekben való részvételi lehetőség hiánya, a köznapi magánélet előtérbe kerülése. Mikes esetében ugyanerről van szó, de itt a külső száműzetés valódi ténye ad hozzá alapot. Nincs még egy emlékirónk, aki ennyit panaszkodna az eseményhiányra: „nincsen mit írnom”, „de mit irjak?”, „ha csak az időjárásról diáriumot nem csinálok, nem tudok mit írni” stb. Az életének hajdani nagy, nemzetközpontú élményeiről való írás gondolata fel sem merül benne érthető módon. Ehhez csak a klasszikus emlékirás nyújtott volna lehetőséget, miként nyújtott is kizárólagos joggal fejedelmének, aki a XVII. századi hagyományt folytatva, janzenista ihletéssel írta még meg műveit. Az anekdotai emlékirásnak viszont tudvalevően alapja a modernebb társas élet, s annak köznapi esetei, bonyodalmai. Ezekhez volt igazi intonáltsága Mikesnek, de egyszersmind ezekben volt legnagyobb hiánya is. Társas élet után vágyakozott, és ez készítette az „édes néném” mesét, pletykát, csevegést kiváltó alakjának felidézésére.

Mikes anekdotikus alkotásmódjának részletes taglalását nem adhatjuk. Csak utalunk a művében vissza-visszatérő példák, tréfás történetek, kis fordulatok, vidám pletykás esetek

¹⁶ Az újabb kutatásokból: HOPP LAJOS: A Mikes-hagyomány és a XVIII. századvégi nemzeti irodalmi mozgalom. ItK 1966. 283. és kk. — *uő*: A magyar irodalom története a Fribourgi Kongresszuson. ItK 1964. 735–737. Mikes Kelemen Összes művei: Törökországi levelek és missilis levelek. Hopp Lajos gazdag jegyzetanyagával. Bp. 1966. — A „novellafüzér”-rel kapcsolatosan: FÉJA GÉZA: Az erdélyi emlékirat. Magyar Írás. 1936. 110–115. *uő*: Régi magyarság. Bp. 1941. 230. — Az „enciklopédikus” műfajra vonatkozóan: SZERB ANTAL: Magyar Irodalomtörténet Bp. 1943. 166.

¹⁷ EMILE ABRÿ — CHARLES AUDIC — PAUL CROUZET: Histoire de la Littérature Française. Paris 1947. 189. — RAYMOND QUENEAU: Encyclopédie de la Pléiade. III. La Littérature épistolaire. — Les mémorialistes. Paris 1958. 2058.

tömeges előfordulására, a rengeteg kispikái „össejt”-re, mint az érdekes szólásmondások, szójátékok kedvelésére, az újság-újdonság szépprózai átalakítására stb. Igen sok tiszta anekdotát, „históriát” tud és illeszt be művébe. Alig van levele, amelybe ne találhatnánk valamit az „anekdotái”-ból. „Az ő világtörténelme is mintha csak anekdoták gyűjteménye volna” — mondja helyesen Barta János.¹⁸ Anekdotáinak egy része saját, megélt élményeiből, környezetének valódi eseteiből adódik, ismert, néven nevezett személyekről szól; tehát ilyenkor eredeti anekdotákat alkot. (Gondoljunk a Kőszeghy Zsuzsival kapcsolatos élmény-anekdotákra.) Nagyonbízott azonban, anekdotikus betétjei az említett anekdota teremtő társas élet hiánya következtében inkább csak hallott, olvasott esetek és adoma-novellák kiemelése a nemzetközi repertoárból. Több, mint félszáz ilyen anekdotát illeszt munkájába, amelyeknek forrásai ismertek, kétségteljesen olvasmányainak lecsapódásai. Érthető ez az arányeltolódás a hazai, eredeti anekdotát előtérbe állító gyakorlattal szemben, mert Mikesnek nem lehetett olyan bő eredeti anekdotikus élményanyaga, mint Retteginek vagy Hermányinak. Bár például Retteginél is láttuk, hogy eredeti hiányában hajlamos néhol művébe nemzetközi anekdota témákat illeszteni, és mint Mikes is tette, a szokások leírását adni, stb. A témahiány fordította el elsősorban Mikeset az általa igazában kedvelt, hazai hagyományt folytató eredeti anekdotáktól, hogy végül az idő „jó” eltöltésére vágyva a tömény fordításirodalomban merüljön el. — Egyébként igaz, hogy a francia levéltudomány is bőséges példát nyújt a levelekbe foglalt novella-anekdoták kultuszára.

Mikesnek életeleme az enyelgő, tréfálkozó, játékosan tréfás, helyenként pajzán hang. Keresi a nevetés, a humor lehetőségeit; a jókedv, a mosolygó szépség, a mulatás és mulattatás vágya hatja át írását, ami mind az anekdotái modorra vall. A rokkoló életélvezetet kereső világa megfelelő háttérrel nyújt e magatartáshoz. A női alakok bonyolító szerepének felismerése, a róluk szóló pikáns kitérők élcelődő, de diszkrét galantériája a hazai anekdoták megnevesített formáját mutatja. Érdekes csupán megjegyeznünk, hogy a Rákóczi-emigráció többi tagjánál is megtaláljuk az anekdotára hajló emlékezés Mikesnél látott formáinak kezdetlegesebb összetevőit. Így Szathmári Király Ádámnak is tolla alá szaladnak az anekdotikus kitérők, például arról, hogy egy bizonyos festőné hogyan csalta meg férjét az apátúrral, s a felszarvazott férj milyen ötlettel bosszulta meg magát.

Mikes az anekdotikus stílus művelője, a reális ábrázolás irányába mutató kezdeményei is ezen anekdotázó módszeren belül maradnak. Ha anekdotái nem is önálló műfaji egységek, minthogy csak a levélformán belül, járulékos elemként kaptak helyet; méltán érezzük igaznak, hogy hazai kortársai közül Hermányi Dienes József — az eredeti anekdota kitűnő művelője áll hozzá a legközelebb.¹⁹

3. Az eredeti anekdota az önállósulás útján

Hermányi Dienes József életművével a XVIII. század közepén fordulat következett be az emlékirat és anekdota viszonyában. Fő munkája, a *Nagyenyedi Demokritos* már a különállóan művelt, eredeti anekdota gyűjteménye, a magyar kispika jelentős alkotása. Ennek tárgyalása kivülesik témánkon. Hermányi munkássága azonban a kortársi prózaírókhoz hasonlóan emlékirattal indult. Ezúttal az a célunk, hogy bemutassuk, miként toldódik el memoárjában az emlékirati elemek hajdani túlsúlya az anekdotái tényezők javára, hogyan bomlik meg az emlékirat és anekdota egyensúlya annyira, hogy a szerző szükségszerűen érezze kiszakítani a kispikái elbeszélést a memoár nagy koncepciójából.

A kortárs Mikes az eleven európai hatások közelében, irodalmias légkörben könnyebben tudta az emlékirat-anekdota hagyományt továbbvinni. Az „Erdélyben maradt Mikesnek”, azaz

¹⁸ BARTA JÁNOS: Mikes Kelemen. I. m. 39.

¹⁹ Ilyen értelemben utal BARTA is Hermányira. I. m. i. h. 34.

Hermányinak a hazai rögöz tapadva, izzadva, birkózva kellett az élő anekdotai hagyományból kispikái egységet teremtenie. Mégis azonos szellemet, gondolatot, módszert és végső soron hasonló műfaji eredményt is valósít meg, ha a konkrét műforma eltérést is mutat.

Hermányi *Emlékirata* csak részben készült el.²⁰ Csonkaságában is kitérő írás. Munkájának célkitűzése lenne, hogy „édes szüleitől, s magáról” emlékirást, illetőleg önéletírást adjon. Célját csak félig valósította meg: a nagyobb kompozíciót már apja életeseményeinek előadásakor elejtette, s helyette korának és környezetének anekdotikus ábrázolását adta. Saját életének pályaképe megrajzolására már nem is vállalkozott, belátta, hogy arról kispikái ábrázolással többet tud mondani. Abbahagyta az emlékirást, hogy az eddig memoárba ékelt kitérőket önálló formába öntse. Számára az „emlékezetre méltó dolgok” leegyszerűsödtek; már a magánéletre redukált élet „nagy” eseményeivel szemben is közömbös. Annál inkább olthatatlan vágy tölti el a saját és kortársak „dolgai”-nak, „tréfái”-nak, a „holmi aprólékosok”-nak, a „csodás singulárek”-nak, egyszóval az anekdotikus helyzeteknek megörökítésében.

A Hermányi előtti emlékirásokkal szemben először is meglepő itt az anekdota-egységek felettlébb nagyszámú előfordulása. A mintegy százoldalas szöveg minden egyes oldalára esik legalább egy-két anekdota. Már ez az arány is mutatja a kispikái igény túlsúlyát. Ha Hermányi a nagy műben, a *Demokritusban* kiszabadította már az elbeszélést a memoár keretéből, akkor az *Emlékirat* jól mutatja ennek az eljárásnak közvetlen előzményét. Emlékirata lényegében nem más, mint a memoárok anekdotába redukált formája, azzal a megszorítással, hogy gyenge szálakkal kötődik még az eredeti kerethez. Míg az öt megelőző emlékiróknál az anekdota egyre szaporodó járulékos elem volt csupán, Hermányinál ez formabontó jelenséggé vált.²¹

Rendező elvként még felhasználja az emlékirati vázat. Az epizódok tömegéből részben sikerül pályaképet felépítenie apja életéről, bár a töredezettség és mozaikszerűség nyilvánvalóan szembejuttokzik. Hermányi maga is látja, hogy a sűrűn alkalmazott anekdoták szétfelezik az emlékirat egységét és hogy így nem képes a memoár-műfaj rendező elvét betartani. Az egész művön keresztül szinte hadakozik önmagával, ismét és ismét figyelmezteti önmagát egy-egy kitérés után: „vissza kell térnem az atyámnak dolgaira . . .”, „de térjünk vissza professzor Dési Márton dolgaira . . .”, „de én visszatérek édesatyám olaszulki dolgaira . . .” stb. A sok „térjünk vissza” önmaga-figyelmeztetést azonban semmibe veszi. Előfordul, hogy kétszeresen, háromszorosan is eltávolodik központi témájától. Az öt megelőző emlékiróknál is előfordult ilyesmi; Kemény János is többször kénytelen figyelmeztetni magát: „de térítsem írásomat derék dolgokra”. Náluk azonban mindig sikerrel járt a „visszatérés”, s műveik teljessége megőrizte az anekdota és az emlékirati koncepció egységét. Nem így történt Hermányinál: a sok magafigyelmeztetés után felhagy az igyekezettel és magával az emlékirási formával, jobbnak látja, ha a még tarsolyában levő, de sehova be nem ékelt anekdotikus történeteket a mű végéhez mint valóságos gyűjteményt csatolja. Ennek a csatolt résznek a „Toldalék” címet adta, s megjegyezte, hogy itt „holmi oly dolgok” találhatók, amelyek „hova feljebb

²⁰ Hermányi Dienes József Emlékirata (Szemelvények). Sajtó alá rendezte és bevezette. KELEMEN LAJOS. Cluj-Kolozsvár 1925. 1–94. — TOLNAI GÁBOR: Erdély változása. I. m. XIX. (E kötetben található Hermányi Emlékiratának szemelvényes kiadása is. 215–252.) — *uő*: A magyar felvilágosodás előzményei. Idézett előadás. — A recenzensek írásai: HERPEI JÁNOS: Hermányi Dienes József Emlékirata. Erdélyi Irodalmi Szemle 1926. 98–100. — BITYAY ÁRPÁD: Hermányi Dienes József Emlékirata. Pásztortűz. 1925. 575–558. — BUDAY ÁRPÁD: Hermányi Dienes József Emlékirata. Protestáns Szemle 1926. 181–183. Hermányi Dienes József Emlékiratának kézirat, teljes szövegét használtuk és abból idéztünk. (Édes szüleitől és magáról, 1758.) 68. f. Lelőhelye: Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár. Erdélyi Múzeum. 633. sz. Mikrofilmen: MTA Könyvtára: B. 1138/IX. sz.

²¹ Hermányihoz általában az anekdotagyűjteményéhez: KLANICZAY TIBOR: Hermányi Dienes József. Nagyenyedi Demokritus. Kiadás és utószó. Bp. 1960. 412–426. (422.) *uő*: Hozzászólása a realizmus kérdései a régi magyar irodalomban c. idézett előadáshoz. 70. — BORI IMRE: A magyar széppróza születése. I. m. 196. — GYENIS VILMOS: Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. ItK 1961. 226–230.

elmaradtanak." A „Toldalék” értelmét is megmagyarázza: „holmi elegy-belegy observatiók”, azaz anekdotikus észrevételek, kitérők.

Szerzőnk anekdotatárrá bomló önéletírása csaknem kizárólag a magánéletből, kortársainak mindennapos tevékenységéből, eseteiből meríti tárgyát, s csak ezek oldaláról utal közérdekű eseményekre. Ezáltal szükségszerűen a próza objektívebb változatával kellett élnie. A külsőleges, s nem a lelki élmények foglalkoztatják. Ezzel az eljárással és stílusa természeténél fogva is eltávolodott az emlékirati alapoktól, s túl tudott lépni a műfajnak olyan szubjektív élményanyagán, amilyenek például Bethlen Miklósnál még uralták az *Önéletírást*. Míg Bethlen az egyéni és nemzeti tragédia átélése folytán ismételten feszült, zaklatott, érzelmileg túlfűtött stílusban fejezte ki magát, addig Hermányi írását az emlékiratok átlagánál hűvösebb, mintegy kívülálló látásmód jellemzi. Az elbeszélő részek nyugodtságát soha nem töri meg szubjektív szenvedélyes hang vagy lírai áttétel. A való élet közvetlen tükröztetése a célja. Alakjait cselekvés közben, intim helyzetekben, a legtermészetesebb módon mutatja be: beszélni és cselekedni hagyja őket anélkül, hogy a memoár magyarázó, boncolgató módszerét alkalmazná. De így, erősen objektív jellegével sem válik személytelessé, mert mindent saját élményéből, az egyén fókuszából vetít elénk, aminek következtében összhangot teremt, s íróilag egységes, színes és érdeklődést keltő, szürkeségtől távolálló alkotást nyújt. Mindehhez az élőszóbeli anekdotikus hagyományt is felhasználja.

Hermányi *Emlékirata* a társadalmi valóság elevevényébe vág. Semmi sincs benne az emlékirói magatartásnak abból a fajtájából, amikor egy lezárt pálya salaktól, szennytól megtisztított képe már csak a tisztos visszaemlékezést, esetleg az „édesdeden való sirást” váltja ki olvasóiból. Feltárja saját kora társadalmi torzulásait, leleplezi a bomló feudális világ visszáságait. Nincs még egy ilyen „emlékiratunk”, amelyből annyira közvetlen képet kapnánk a kor polgári, értelmiségi, iparos, kurtanemesi rétegének életéről és felfogásáról. A nagy emlékirók általában főnemesek voltak, emlékirataikban mindent az „előkelők” szemével láttak, s összes leírt élményükben — még az anekdotikus részekben is — felsőbbrendűek maradtak. Az alsóbb rétegek életét, a mindennapok világát nem ismerték, nem is túlságosan érdekelte őket. Ha láttak is valamit belőle, azt is magas nemesi felfogásból ítélték meg. Hermányi szerepe kiemelkedik a hétköznapi világát oly szegényesen ábrázoló korabeli irodalomból: ő már a kis dolgokban fedezi fel a nagyot; az embereket a maguk kicsinyes, de valódi mivoltában ábrázolja; s bárha anekdotikus szinten is, de kritikai ábrázoláshoz jut el.

Közel sincs mód ezúttal részletes taglalását adni a tömegével jelenlevő anekdoták típusainak. Célunk néhány példával csak az lehet, hogy az emlékirati elemeket kiszorító anekdotai ábrázoló módot bemutassuk, és hogy láttassuk miféle alapélményből, milyen helyzetekből és minő műformában jön az létre Hermányi tollán. Nem szólnak a nagyszámú, de egészen apró epizódról, melyek még éppen csak felvillantják az adott lehetőségeket. Ezekben lényegi eltérés nincs az emlékiratok szokásos „szépprózai sziget”-től. Lépünk tovább a különálló, nagyobb egységek irányába.

Az *Emlékiraton* belül már önállósuló anekdoták mind tartalmi, mind megoldásbeli és formai tekintetben közel állnak a *Nagynyedi Demokritusban* különállóan megalkotott, eredeti kisképi egységekhez. Ezeknek egyik nagy csoportját az újdonosság („novella”, rendkívüli eset, pletykás kuriozitás, a korban valóban megtörtént, nevezetes, de kisszerű, tréfás, botrányos esetek előadása) teszi ki. Hermányi tudatosan gyűjti és használja fel ezeket. Vonzó témák a manapság újságszenzációnak számító gyilkosságok, ponyvába illő, de valójában írónk ismeret-ségi körében megtörtént históriák. Így például a mátkájánál megölt szerető és gyilkosainak története; a jobbágyai által megölt udvarbíró históriája; „egy fúriából öntetett lakatoslegénynek” rémregénybe illő kalandsora arról, hogy miként keveredett gyilkosságba, bűnesetekbe, s hogy végül miként vették fejét Udvarhely városának piacán

Ernyedetlen vonzalom fűzi Hermányit a tréfás helyzetekhez s magához a tréfacsináláshoz is. Egyéni „hajlandósága” van a tréfára, anekdotizálásra. Kortársai is ilyennek jellemzik.

Maga is említi, hogy életében „sokat vagdalt éles tréfákkal”, s „afféle jól örlöttnek” nevezi magát, akinek mindig tetszett a „tréfás játék”. Szerette és gyakran alkalmazta a „tréfából támadt példabeszédeket”. Érthető, hogy *Emlékiratában* minden tréfába kívánczó esetenél megáll és élvezettel taglalja azokat. Számos anekdotája épül tréfacsinálásra, amikor is a megtréfáltak, a lóvátettek és derűsen becsapottak sora vonul fel.

Az emlékiratok elmaradhatatlan része szokott lenni a kor „nagy emberei”-ről való megemlékezés. Hermányi is figyel a „nagyok”-ra, de már egészen másként mint elődei. Egyáltalán nem tekinti bennük a nagyot; minden esetben a hétköznapi világába helyezi le őket, hogy ilyen minőségükben mondjon el róluk jellegzetes „toldalékokat”. Fontos számára a kulisszák mögé nézés és anekdotikus leleplezés. Bethlen Miklósról és családjáról például csupa bizalmas-pletykás történetet ad elő, s nem a nagy országos ügyek intőzójét és kárvallottját méltatja.

Hermányi önállósuló anekdotáinak minden darabja hazai és eredeti: véletlenül sem akad közöttük könyvanekdota vagy nemzetközi repertoárból átvett történet. Az anekdoták ismételt kapcsolatokba kerülnek egymással, anekdotafüzérek jönnek létre, egy-egy hőse köré anekdoták sorát illeszti. Néhol egész meseszövevény alakul ki, ahol valóságos anekdotaburjánzás tapasztalható. Szerencse, hogy Hermányi mint jó elbeszélő nem hagyja lankadni az érdeklődést. Bizonyos témakörök különösen lekötik figyelmét, s alig tud szabadulni tőlük.

Kedvelt tárgyai általában a bonyolításra, meseszövevényre alkalmas helyzetek és személyek. Szereti a külső vagy belső adottságokban különös embereket, extra típusokat, akikkel rendszeresen furcsa dolgok történnek. A részeket, fogyatékosok, az átlagtól elütő alakok rendre bő anyaggal szerepelnek. A „felette részeges és kegyetlen sepsiszentgyörgyi iskolamester”-ről például egész kis anekdotakört bonyolít: megtudjuk, miként üldözte feleségét pallossal, lóhátról ütvé, a halottkisérő menetbe vágatva; mint játszották ki tanítványai részegségében, milyen bonyodalmakat támasztott, midőn kosztos diákjának a fejét betörte stb.

A sikerültebben kidolgozott témakörök a kor magánéleti konfliktusaiból és problémáiból adódnak, s a modern széppróza alapötleteit testesítik meg. Ezek közül igen jellemzőek a kor szerelmi bonyodalmainak szerteágazó témái. Látszik már bennük a világiasság tért hódított követelménye és a szórakoztatás igénye. Vannak e tárgyban még kezdeti fokon levő, epizód-szerű, pletykás utalások formájában megjelenő bonyodalmak, de ezek is figyelemre méltók. Ilyen például a szóba kerülő katolikus papok nőügyeinek kitergetése. (Nem a református szerző elfogultsága munkál itt, hisz saját egyháza papjairól is minden árnyoldalt megír, de ez a terület már a reneszánsz hagyomány folytán is alkalmasnak látszott számára, hogy érdekes, anekdotikus situációkat ragadjon meg. Ilyen értelemben adja elő Pater Veres nevű igen „asszonyos”, de „tudós” pap magánéletének „titkait”, a „vékony tudományú” Pater Fodor kapcsolatát a „megviselődött” Baróti lányhoz stb. Tény, hogy a bőven szereplő papok közül egy sincs, akinek szerelmi ügyeit ne ismerné, és ne mesélné el. Könnyed, majdnemhogy gáláns, rokokó mesélőnek bizonyul Hermányi e részekben, amidőn a „piros, ifjú asszony szolgálókat”, a „római szép dámacskákat” stb. emlegeti.

A szerelmi bonyodalmak témái akkor jutnak el kiválóbb ábrázoláshoz, amikor a női szereplők kapnak bonyolító szerepet, s a XVIII. századi késő barokk, rokokó világára jellemző módon elevenednek meg. Hermányi szeret elidőzni érdekes eseteiknél, furcsaságaiknál, s pusztá létük is valami rusztikus galantériát, mesélő kedvet vált ki belőle. Így örökíti meg a „kényes, időske, de felesége szépségében halálba gyönyörködő esperes” történetét; továbbá „egy szép kisedd asszonynak” a „nagy hushalom Szokolyaival” megedett kapcsolatát; „az ifjú, fehér szép apácákkal való játszódhatás”-tól elütött „szép köntösű, formás legény” ügyét stb.

További előrelépés az anekdoták szerelmi témakörében, amikor a bonyodalmak gondos epikus ábrázolására kerül sor, szinte már az anekdota-novella szintjén. Ezekben a történetekben a hangsúly a magánélet konfliktusaira, az emberi viszonylatok összeütközésére kerül. Nagy bőséggel vonulnak fel az érdekházasságok, válások; kikapós asszonyok és megcsalt férjek; szerelmi háromszögek stb. Például említhetjük a Benei István nevű református pap köré font

anekdotafüzért. Itt a feleség „németekkel fertelmeskedik”, a férj meg a „szelíd Baróti papné kegyeiért eseng”, hogy végül is a „poézisben széptudományú Baróti” tettlegesen vessen véget a dolognak. De Baróti lányának „a kendőzött orcájú és szemöldökű világszépé”-nek története még csak ekkor kezdődik. Apja házasságra bírja őt, egy „vén, pénzes legényhez”, ki „feles tallérjait mutogatva” el is nyéré a leány kegyeit időlegesen, míg e „vén vigyor”-t ki nem űti a nyeregből egy még tehetősebb „férfiú”, kinek csupán „impotenssége” ad okot újabb bonyodalmakra. Csúfondóroasan leplező hatású novella nyersanyagot bőven talál Hermányi a kor magánéletében. Nem kímél senkit, egyházi és feudális főrendi embereket egyaránt kipellen-gérez. Jellemző módon mindig a magánélet oldaláról világítja meg korának társadalmi erköl-cseit. Ide illik a főrangú Antos Máriáról, a több, mint kétes erkölcsű asszonyról szóló történet, amelyben a halálán levő gazdag férj feleségére kizárólag csak egy „feredő kádat” testált, hogy legyen miben „fertelmes tisztátalanságától” megszabadulnia. Ezzel a „hozománnyal” ment aztán férjhez újból az asszony. De a friss férj már nem volt ilyen „nagylelkű”, s újabban űzött paráznalkodásai miatt az asszonyt egy vasárnap megölte, s a „reggeli kultusz alatt említi, ha-sát, szárait késsel meghasogatá . . .”.

Végül a meseszövések egészen fejlett formáira is felfigyelhetünk, amikor az elbeszélés számai már-már regényes módon szétágaznak, az anekdota kellékei háttérbe szorulnak; a rövid-ségre, összefogottságra törekvés veszt erejéből, s csupán a „valódiság” illúziója és a csattanó marad meg. Erre az ugyancsak szórakoztató céllal bonyolított történettípusra említjük meg „Dániel Ferencné, főkirálybíróné” hosszú történetét, melyből csak a főmozzanatokat kiemelve is láthatjuk a mese kiépítésének folyamatát: Ennek a „félhetetlen, meddő asszonynak” több szeretője is volt, s velük titkos szerelmes leveleket váltott. A levélhordó — Kis Jutka nevű „frajja” — övének gombjába varratta be a leveleket, s így továbbította. Nem is volt jóideig a szerelmi „légyott”-okban semmi fennakadás. Kis Jutkát azonban a tisztartó, „egy igen fonyadt legény” megszerette, és így tőle a levelezési titkot kitudta. Mivel pedig a tisztartót egy alkalommal az úrasszony „megbosszantotta”, ezért egy ilyen kompromittáló levelet, melyben az asszony „igen kiadta vala magát”, a férjnek bemutatott. A férj e levelet negyven tanúval láttatta, s mindent bizonyítani tudva, a válást kimondták. S íme a csattanó: Dániel Ferenc máris új házasságot fundál, Kis Jutkát, felesége hírhordozóját, tisztartója szerelmét kéri feleségül, aki „két kézzel kapa az úriasszonyságon.”

Szaporíthatnánk még a példákat, több oldalról világíthatnánk meg az adódó kérdéseket, de az elmondottak bizonyára elegendő anyagot szolgáltatnak ahhoz az előljáróban körvonalazott megállapításunkhoz, hogy Hermányi Dienes József *Emlékirata* nem egyike a kor átlagos, szokványosan jellemzett memoárjainak, hanem benne az emlékirat és anekdota összetevő elemei az utóbbi javára igen nagy arányban eltolódtak. Sőt ez az eltolódás már olyan mértékű és irányú, hogy az önállósulás útján levő anekdotát szemmel láthatóan csak egy lépés választja el a memoártól független eredeti kisepikától, melynek teljes érvényű megvalósulása a vázolt előzmények után a *Nagyenyedi Demokritusban* törvényszerűen következhetett be. Széppró-zánknak e fontos fordulatában tehát az emlékirat és anekdota évszázados kölcsönhatása döntő szerepet játszott még akkor is, ha egyébként — témánkon most kivülesőtényezők — közrejátszásáról sem feledkezünk meg.

*

További, a Hermányi-életmű egészének figyelembevételével készülő vizsgálatok dönthetik csak el, hogy a XVIII. század közepén a fent látottak szerint létrejött eredeti anekdota mennyi-ben jelentett élő hagyományt a XIX. század magas irodalmi szinten virágzó anekdotizmusá-hoz. Az emlékiratokról sokszor elmondották — szépprózánk hazai eredetét hiába keresve —, hogy azokból közvetlenül, egyenes vonalban nem fejlődhetett a modern polgári regény vagy novella (sehol sem történt így), mégha színvonalas átmenetet jelentettek is. Az emlékiratokból kinövő és önállósuló anekdota, illetőleg a szóbeliséggel szoros kapcsolatban kialakuló anekdo-tikus előadásmód viszont más elbírálást érdemel. A kérdés teljes bonyolultságának láttatása

nélkül annyi máris bizonyosnak látszik, s e tekintetben Hermányi fontosságát elsősorban adja ez, hogy kivételes erejű lerögzítőjévé tudott lenni annak a szóbeliségben már a XVIII. század folyamán kialakult kispikái hagyománynak, amely a fordításpróza hosszú, de mégiscsak átmeneti és felszíni uralma után a XIX. században megújult és elsöprő erővel áramlott be Jókai, Mikszáth és mások bőven elemzett, de teljes forrásterületüket alig tisztázott anekdotikus alkotásmódjába.

Vilmos Gyenis

MÉMOIRE ET ANECDOTE

L'auteur de l'étude s'occupe des problèmes de la transformation de la prose hongroise du XVIIIe siècle, qui se posent à propos du rapport du mémoire et de l'anecdote en tant que genres littéraires. D'abord il analyse en détail les éléments anecdotiques, les détours et les épisodes enclavés dans les mémoires à grande conception du XVIIe siècle, Il constate qu'à cette période encore, l'anecdote s'encadre harmoniquement dans les cadres du genre du mémoire. Par exemple l'oeuvre de János Kemény, tout comme celle de Miklós Bethlen prouvent l'unité du mémoire et de l'anecdote. Mais dans ces écrits, c'est encore l'ordre de la plus grande unité et la composition de la grande prose épique qui prévalent conséquemment. Leur monde thématique est avant tout historique.

Par la suite, l'étude constate que, vers la première moitié du XVIIIe siècle, le sujet central du mémoire se rétrécit dans un lit plus étroit, et c'est le monde quotidien et les sujets de la vie privée qui passent au premier plan. La pratique d'écrire des mémoires perd ses larges perspectives pour céder la place aux éléments de la petite prose épique moderne. Elle fait voir par l'analyse des mémoires de cette période (Halmágyi, Rettegi etc.) qu'au dedans du genre surviennent des changements fondamentaux: le nombre des détours anecdotiques se multiplie par bonds successifs et leur importance agrandit outre mesure. La construction usuelle des mémoires perd successivement ses formes rigides et arrive à l'état de décomposition. L'étude s'occupe aussi du rôle des facteurs mémoriaux et anecdotiques au dedans du genre épistolaire fictif de Kelemen Mikes et elle démontre la mise en valeur analogue de cette même tradition du pays.

Enfin c'est le Mémoire de József Hermányi-Dienes que l'auteur soumet à l'analyse pour démontrer comment l'anecdote originale, dépassant les cadres du mémoire, trouve la voie de l'indépendance. Il arrive à la conclusion qu'ici, au milieu du XVIIIe siècle, le genre original se transforme déjà complètement, et nous sommes les témoins de la naissance de la petite prose épique originale. Les mémoires se transforment en une sorte de trésor d'anecdotes, embrassant les sujets d'un monde en train d'embourgeoisement et ils servent les besoins du divertissement.

Pour terminer, l'étude arrive à la conclusion que l'anecdote venue des mémoires et restant en contact direct avec la vie verbale s'avère une tradition permanente dans la prose hongroise, qui affluera constamment dans la prose épique de haute exigence du XIXe siècle. Hermányi mérite l'attention en tant que représentant prématuré de cette tradition caractéristique.